

УДК 000.141.45(477) "192"

КИСЕЛЬВ ОЛЕГ,*кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, докторант,
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова*

ТРАНСФОРМАЦІЇ НАУКОВОГО АТЕЇЗМУ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ПЕРЕБУДОВИ

У статті аналізуються зміни у теоретико-методологічних настановах наукового атеїзму радянської України другої половини 1980-х рр. Автор виділяє наступні фактори, що вплинули на трансформації у науковому атеїзмі: лібералізація державно-церковних відносин, десекуляризація та суспільна критика атеїзму. На основі аналізу опублікованих та архівних джерел робиться висновок про ідеологічний характер наукового атеїзму. Зміни, що відбулися у науковому атеїзмі часів Перебудови, стали важливим чинником у постанні сучасного українського релігієзнавства.

Ключові слова: науковий атеїзм; радянська Україна; Перебудова; релігієзнавство; державно-церковні відносини; десекуляризація.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Науковий атеїзм та радянське або ж ширше - марксистське релігієзнавство - останніми роками все більше приваблює дослідників із різних країн Східної Європи. Це пов'язано як із необхідністю критичного осмислення впливу ідеології на дослідження релігії (у цьому контексті також є роботи про вплив фашизму та націонал-соціалізму на релігієзнавство в Італії та Німеччині [29]), так і критичної реконструкції розвитку релігієзнавства в комуністичні часи [28] та вписування релігієзнавства Східної Європи другої половини ХХ ст. у міжнародну історію релігієзнавства [26; 27]. При цьому серед східноєвропейських релігієзнавців немає одностайності щодо того, чи існувало власне релігієзнавство в добу комунізму. Редактори збірника "Вивчення релігій за закритою та відкритою залізною завісою: Наукове дослідження релігії у Східній Європі" вважають, що за часів панування комуністичної ідеології та марксистського догматизму релігієзнавство як такого не існувало, а після краху ідеологічної монополії релігієзнавство в цих країнах було створено наново [28, р. viii-xii]. Однак деякі автори цього збірника, наприклад Є. Елбакян, Л. Филипович та Ю. Бабінов, навпаки, вважають, що можна навіть говорити про успіхи радянського релігієзнавства [28]. На нашу думку, ми дійсно можемо говорити про існування радянського релігієзнавства, хоча не слід під ним розуміти всі роботи, які писалися та друкувалися в рамках наукового атеїзму.

Метою цієї статті є аналіз змін, що відбулися в методології наукового атеїзму за часів Перебудови. Для досягнення цієї мети нам надається важливим окреслити зміни, що відбулися в державно-церковних відносинах, а також проаналізувати друковані праці (зокрема, колективну монографію "Культура. Релігія. Атеїзм") та архівні матеріали Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, які відображають настанови та підходи дослідників релігії в пізній радянський період. Ми зосередимо нашу увагу на згаданій монографії через те, що вона є чи не останньою академічною публікацією, виданою 1991 р. в Україні з наукового атеїзму. У ній відображені всі дискусії часів перебудови, пов'язані з релігійною тематикою. Архівні матеріали Інституту

філософії містять протоколи засідань відділів та вченої ради. Ці протоколи в радянські часи велись як стенограми, а отже, у них зафіксовані думки та настрої співробітників інституту.

Виклад основного матеріалу. Необхідно відзначити, що українські та російські дослідники наразі активно вивчають різні аспекти функціонування радянського релігієзнавства. Однак у колективній монографії "Наука о религии", "научный атеизм", "религиоведение" за редакцією К. М. Антонова не згадується про специфіку функціонування наукового атеїзму періоду перебудови [18]. Праці М. М. Шахнович та Т. В. Чумакової присвячені радянському релігієзнавству періоду культурної революції 1920-1930-х рр. [24; 25]. У статті О. І. Панич подано характеристику наукового атеїзму також без прив'язки до особливостей його функціонування в різні часи [19]. Те саме справедливо і для А. М. Басаури Зюзіної, котра у своїх розвідках, присвячених іудаїзму в науковій та науково-популярній літературі Радянської України, також окремо не розглядає особливостей критики іудаїзму за часів перебудови [7; 8].

Плюралізм думок та гласність, демократизація різних сфер суспільного життя та засудження певних практик радянського минулого - це все невеликий перелік того, що відбувалося в Радянському Союзі за часів горбачовської перебудови. Це була комплексна державна програма з перебудови всього укладу радянської системи, у т. ч. ідеологічної та наукової сфери. Звичайно, що це не могло не відбитися на науковому атеїзмі, який був симбіозом науки та ідеології.

Трансформації в науковому атеїзмі другої половини 1980-х - початку 1990-х рр. були викликані новою пізньорадянською політикою у сфері релігії, публічним інтересом до релігії та критикою атеїзму. Видається важливим розглянути ці три чинники.

Лібералізація державно-церковних відносин та активізація релігійних громад відбулися напередодні святкування 1000-ліття введення християнства в Київській Русі, яке відзначали на державному рівні в 1988 р. Одним із показників цих змін стала передача частини території Києво-Печерської лаври православної церкви. У тому ж році з підпілля виходить Українська греко-

католицька церква та відроджується Українська автокефальна православна церква, що також стало можливим завдяки більш м'якій релігійній політиці радянської держави. Церкву почали розглядати як певний політичний інструмент не лише на міжнародній арені, але й у внутрішньодержавних процесах. Проте слід відзначити, що при поступовій зміні ставлення до релігії й церкви у Москві, як зазначає В. Є. Єленський, місцева українська номенклатура не поспішає змінювати релігійну політику. Лише в листопаді 1990 р. з'являється резолюція "Про ставлення ЦК Компартії України до релігії, церкви, віруючих, до використання міжцерковних конфліктів у політичних цілях", де зафіксовано зміни в релігійній політиці та засуджена практика адміністративного втручання у внутрішні справи церкви [Див.: 11]. Однак на цей час СРСР уже розпадався, з його складу вийшли Литва та Латвія.

Процеси, що відбуваються в другій половині 1980-х рр., ми сміливо можемо назвати десекуляризацією [Див.: 13]. Цей процес супроводжувався посиленням інтересу інтелігенції до релігійних аспектів культури та релігійного спадку Київської Русі, активним поширенням індійських релігійних практик та віровчень, вивченням української та російської релігійної філософії тощо. Усе більше людей починають публічно заявляти про свою релігійність. У цій ситуації науковий атеїзм був вимушений обґрунтувати й пропагувати нове стримане ставлення до релігії, реагувати на нове "богошукання" та відмежовуватися від антирелігійних практик минулого. Розглянемо ці реакції детальніше.

В атеїстичних працях останньої чверті 1980-х рр. ми знаходимо достатньо стримане, а іноді навіть схвальне ставлення до релігії та віруючих. Наприклад, В. К. Танчер писав про те, що релігія в радянському суспільстві знаходиться під впливом соціалістичної ідеології, а релігійний світогляд усе більше й більше всмоктує ідеї гуманізму та прогресу, релігія відмовляється від обскурантизму. У радянських віруючих немає реакційних ідей та теорій; вони активно підтримують радянську владу [21, с. 9]. Так само Ю. І. Терещенко пише про безпідставність нав'язування конфронтації між віруючими та невіруючими, обґрунтовуючи це тим, що перші довели свою прихильність гуманізму. Відтак, автор пропонує переглянути догматичну тезу про реакційну та антисоціалістичну сутність релігії радянського суспільства. У дусі демократизації всіх сфер суспільних відносин декларується не просто необхідність рівного ставлення держави до релігійних громадян та атеїстів, але й наділення віруючих усією повнотою громадянських прав і свобод [22, с. 157, 164]. Атеїзмом відкидається істинність релігії, однак це не означає, що він заперечує релігійну культуру чи відкидає все, що пов'язано з релігією [12, с. 91-92]. Насправді ж атеїзм формує наукове ставлення до феноменів релігійної культури, відкидаючи лише те, що роз'єднує людей за релігійними та національними ознаками [Там само, с. 116]. У дослідженні висловлене достатньо стримане ставлення до релігії, край близьке до релігієзнавчої відстороненості, хоча світоглядно-ідеологічні настанови у книзі все ж наявні: "...сьогодні орієнтацією атеїзму є робота з запобігання ідеалізації культури минулого, проти переоцінки, роздмухування, перебільшення ролі релігії в розвитку культури, у збереженні національної самобутності" [Там само, с. 120]. Наукові атеїсти часів перебудови відкрито пишуть, що атеїзму не є притаманним погляд на віруючих як на ідейних супротивників. Більше того, віруючі і невіруючі об'єднують загальнолюдські цінності, до яких входить і свобода совісті [17, с. 33]. Стає популярною тема діалогу між віруючими та атеїстами в СРСР щодо

деформації релігійної політики Радянської держави, утисків церкви та віруючих у 1920-30-ті рр. та визнання помилок у діяльності церкви [9, с. 57].

Необхідно відмітити, що в другій половині 1980-х рр. в атеїстичній літературі зникають категорично негативні характеристики релігії та церкви. Наприклад, В. Д. Бондаренко, пишучи про вплив православної церкви на різні сторони життя суспільства, відзначає, що цей вплив не можна оцінити однозначно, оскільки в різні історичні епохи на різні сфери суспільного життя церква мала як позитивний, так і негативний вплив [Там само, с. 3]. М. І. Кирюшко, схвально ставлячись до суспільного інтересу до релігії в пізньорадянські часи й не засуджуючи його, тим не менш пише, що не треба забувати про факти негативного впливу релігії на розвиток науки, а також про однобоке (утилітарне) ставлення релігії до мистецтва тощо. М. І. Кирюшко вважає, що при вивченні історії культури не потрібно ігнорувати її релігійні аспекти, які часто допомагають краще зрозуміти логіку культурного розвитку в цілому. Задача наукового атеїзму, на його думку, полягає в поясненні релігійної складової культури [12, с. 93 і далі]. Однак інтерес до релігії мав не тільки культурний характер, але й власне духовний, тобто релігію розглядали не лише як певний культурний артефакт, але і як джерело духовності, а відтак протиставляли атеїзму. Звісно, такі форми релігійного шукання не схвалювалися науковими атеїстами, а проблеми релігійної пропаганди та виховання залишалися актуальним сегментом для осмислення. Характерним є такий пасаж: "Марксисты ведут борьбу не з віруючими, а за віруючих, за звільнення їхньої свідомості з-під впливу ілюзорно-фантастичних деформацій..." [10, с. 143]. При цьому атеїстичне виховання не передбачає насильства над особистістю, неповажливого ставлення до віруючих чи образи релігійних почуттів [21, с. 5-6].

У книзі "Культура. Релігія. Атеїзм" атеїстична діяльність протиставляється антирелігійній діяльності, тим самим знімаючи ототожнення атеїзму винятково з чимось антирелігійним. Однак і антирелігійна, і атеїстична діяльність не сприймають релігії та релігійності, але при цьому в атеїстичній діяльності наявне "позитивне життєствердне начало, навіть пошук чогось спільного з релігією в оцінках явищ і процесів соціальної дійсності" [14, с. 257]. Антирелігійна діяльність у вигляді адміністративного тиску та образи релігійних почуттів віруючих, репресій проти священнослужителів і т. ін. не має нічого спільного з власне атеїстичною діяльністю. Остання ж зводиться переважно до ідейної боротьби проти релігійного світогляду через пропаганду серед широких верств населення науково-атеїстичного знання. "Войовничість атеїзму - це не грубість щодо віруючих, не різкість висловів, а глибина, змістовність, переконливість, наукова обґрунтованість слова атеїста" [Там само, с. 259]. Ще один характерний уривок з іншого розділу: "...важливішою задачею атеїстичного виховання особистості є не стільки формування у неї критичного ставлення до релігії, скільки виховання в ній життєствердного ставлення до світу на основі визнання природного характеру його закономірностей, формування здібності стати господарем своєї долі. Відтак, його функціональна роль виходить за межі якоїсь боротьби з релігійним світорозумінням" [16, с. 286].

Показовим є зауваження Б. О. Лобовика, яке він зробив ще в 1986 р. при обговоренні платаної теми Івано-Франківського відділу наукового атеїзму Інституту філософії "Проблеми ефективності в управлінні процесом подолання релігійних пережитків". Він зауважив: "У назві теми дослідження замість "процесом подо-

лання релігійних пережитків" [необхідно] написати "процесом атеїстичного виховання", бо не все в релігії є пережитком" [1, арк. 99]. Через чотири роки А. М. Колодний на вченій раді Інституту філософії заявив: "У республіці зараз дуже складна атеїстична ситуація. Ми атеїзм зараз розглядаємо як дійсний гуманізм... Ми зараз робимо спробу розглядати позитивний зміст релігії" [5, арк. 4-5].

Поряд із достатньо помітними релігійними пошуками, радянська інтелігенція дозволяла собі випадки в бік атеїзму. При цьому наукові атеїсти визнавали певні деформації та перегини в антирелігійній політиці, а також формалізм у проведенні атеїстичного виховання. В. О. Суярко відмічав, що науковому атеїзму несправедливо навішували образливі епітети: "Він, мовляв, вульгарний, занудний, руйнівний, антигуманний, макулатурний, "бульдозерно-динамічний", мракобісний, атакістичний і т. і." [20, с. 4]. Реагування на критику мало приблизно такий сценарій: визнання помилок минулого, відмежування наукового атеїзму від цих помилок і, нарешті, презентація гуманістичної сторони атеїзму. Наприклад, Б. О. Лобовик визнає існування певних деформацій в атеїстичній політиці Радянського Союзу, пов'язаних з адміністративно-командною системою, які є перекрученням ленінських принципів ставлення до релігії, церкви та віруючих та відходом від основних принципів соціалізму. Свавілья щодо релігії, плюндрування вітчизняної релігійної культури, приховування шедеврів культурного надбання, що мали релігійний зміст чи пов'язані з релігійністю, - усе це не мало жодного відношення до наукового атеїзму [17, с. 31]. Інший автор - Ю. І. Терещенко вказував, що гасла та практики Спілки воєнничих безвірників так само, як і рішення та вказівки місцевих комуністичних керівників не відповідали ані букві, ані духу радянських документів, що стосувалися релігії. Зокрема, закриття церков та образа почуттів віруючих не узгоджувалися з існуючими директивами та позицією самого В. І. Леніна [22, с. 161-162].

Відповідальність за певні перегини в атеїстичній політиці автори покладають як на ідеологічних функціонерів, так і на себе, оскільки дозволяли першим це робити [6, с. 74]. Але переважно відповідальність за "деформацію" й "перекручення" покладаються на сталінщину: "ідеологія сталінізму, адміністративно-командного апарату, оберталася на практиці відторгнення народу від влади, спотворенням гуманістичної суті марксизму" [22, с. 157]. Збочення в теорії та практиці наукового атеїзму пропонується визнати антинауковими та антигуманними [Там само, с. 160].

У науковій доповіді, виголошеній на вченій раді Інституту філософії АН УРСР у грудні 1989 р., С. М. Возняк зауважив існуючу кризу атеїзму, а також три позиції щодо його перспективи: 1) юридично захистити атеїзм; 2) відмовитися від марксистського підходу до релігії; 3) критично порівняти теорію марксизму з реальними суспільного розвитку й визначити, які з положень марксизму щодо релігії не підтвердились, а "які є правильними, але були деформовані самою незрілістю суспільної практики" [3, арк. 77-78]. У доповіді також підкреслено, що існуючі дослідження релігійної свідомості є однобокими, оскільки досліджують лише ставлення до проблем релігії та атеїзму. Це призводить до формування уявлення про несумісність релігійної свідомості з домінуючим у радянському суспільстві матеріалістичним світоглядом [Там само, арк. 78]. У доповіді С. М. Возняк йдеться також про те, що релігія є цілком реальною складовою соціалістичного суспільства, а її існування в умовах соціалізму є результатом певних соціальних факторів [Там само, арк. 81]. Остання теза та-

кож є результатом змін, що відбулися у другій половині 1980-х рр., і була неможливою для 1960-1970-х рр.

На необхідності змін методологічних настанов у науковому атеїзмі наголошував у 1986 р. директор Інституту філософії, академік АН УРСР В. І. Шинкарук при закритті планової теми сектора теоретичних проблем наукового атеїзму "Православ'я і сучасність. Філософсько-соціологічний аналіз проблеми": "...авторами недостатньо враховані ті обставини, що ми, перебудовуючи своє мислення, повинні шукати нові підходи до оцінки релігії. У цій роботі відчуваються просвітницькі уявлення. Це, в даний час, недопустимо" [2, арк. 153].

Таку зміну ми спостерігаємо й у колективній монографії "Культура. Релігія. Атеїзм". У рецензії на рукопис цієї праці А. О. Єришев писав: "Вони (автори - О. К.) відійшли від існуючого тривалий час підходу до релігії як антицінності, акультурного явища" [4, арк. 129]. Самі автори книги також на перших сторінках заявляють про свою відмову від "ідеологічно передерженого підходу", про необхідність подолання ідеологічного та, зокрема, атеїстичного догматизму, відхід від класового підходу, стверджують необхідність перебороти погляд на релігію винятково як на носія забобонів та антицінностей [Див.: 17, с. 19; 6, с. 68; 22, с. 158]. Про необхідність перебудови наукового атеїзму та його ставлення до релігії пишеться не лише в академічних монографіях для обмеженого кола читачів, але й у науково-популярних виданнях для широкої аудиторії. Зокрема, В. Д. Бондаренко протиставляє "суворий науковий підхід" та "догматизм і авторитарність оцінок сучасної релігійності" [9, с. 5]. При цьому необхідно розуміти, що наукові атеїсти не відрікались від атеїзму чи від тверджень, що релігія відігравала соціально негативну роль. Хоча ми й бачимо у вище зазначеній монографії кардинальну зміну дискурсу щодо релігії як об'єктивного феномену, що існує в соціалістичному суспільстві, абсолютного відверте визнання свободи совісті для віруючих, толерантне ставлення до релігійності, однак це не означає, що її автори відкидають атеїстичний зміст наукового знання чи заперечують необхідність атеїстичного виховання.

Б. О. Лобовик пропонує навіть відійти від класового підходу при вивченні культурного процесу, який було нав'язано "вульгаризованою офіційною ідеологією" [17, с. 19]. Ю. І. Терещенко відзначає відсутність у радянській історіографії осмислення інтегративної функції церкви та релігії як складової загальнолюдської культури. Стверджується необхідність перебороти погляд на релігію тільки як на носія забобонів та антицінностей [22, с. 158]. У цій монографії зустрічається апологія появи інтересу до релігійної філософії, засудження одномірного ставлення до релігійної складової вітчизняної культури загалом та філософії зокрема [15, с. 28-29].

Автори, з одного боку, визнають, що "релігія є природним явищем соціалістичної культури" [17, с. 34], але, з іншого, що подолання релігії - справа майбутнього [23, с. 152]. Вельми цікавою для сучасних західних соціологів релігії, котрі критикують теорію секуляризації, може стати така теза: "Процес згасання релігійності за соціалізмом не можна мислити у вигляді якогось спокійного, рівномірного процесу, що завжди підіймається лінійно угору. Він розвивався та розвивається не тільки без недоліків та помилок, але й з протиріччями, взагалі має складний, неоднозначний характер" [Там само, с. 153]. Звичайно, навряд чи такий пасаж можна знайти десь у текстах 1970-х рр. Тут йдеться про реакцію на зростання релігійності та інтересу до релігії саме в часи перебудови.

У книзі "Культура. Релігія. Атеїзм" неодноразово йдеться про безпідставність нав'язування конфронтації між віруючими та невіруючими, обґрунтовується це тим,

що перші довели свою прихильність гуманізму. Відтак варто переглянути догматичну тезу про реакційну та антисоціалістичну сутність релігії [22, с. 157] (принаймні йдеться про релігію, що функціонує в радянському суспільстві). У дусі демократизації всіх сфер суспільних відносин декларується не просто необхідність рівного ставлення держави до релігійних громадян та атеїстів, але й наділення віруючих усією повнотою громадянських прав і свобод [Там само, с. 164].

Аналіз опублікованих та архівних джерел дає підстави для певних висновків. Ідеологічний характер наукового атеїзму полягав, зокрема, у тому, що політика перебудови, яку оголосив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, мала на нього безпосередній вплив. Тобто корегування офіційної радянської ідеології вплинуло на певні теоретичні тези всередині дисципліни. Ці зміни, як нам здається, стали важливим чинником у постанові українського релігієзнавства, оскільки установчі часів перебудови, які містяться, наприклад, у монографії "Культура. Релігія. Атеїзм", є достатньо близькими до релігієзнавчих. Тут ми зустріли толерантне ставлення до релігійності, віруючих, церкви. Крім того, у цій праці ще наявні секуляристські та атеїстичні установки: релігія все ж таки має відійти в минуле, а атеїзм визнається правильним світоглядом, який необхідно поширювати. Авторський колектив в основному відмежовується від деяких класичних тез, долаючи тим самим атеїстичний догматизм. Сам атеїзм є основним об'єктом дослідження, що також, на нашу думку, є однією з характерних рис наукового атеїзму часів перебудови: досліджується не релігія, а теоретично обґрунтовується доцільність існування наукового атеїзму в суспільстві, позбавленому релігії. Утім, автори монографії, здається, розуміли, що релігія навряд чи зникне в найближчій перспективі.

Зміна ставлення до релігії була не стільки логічним розвитком наукового атеїзму, скільки результатом зміни ідеологічної політики в цілому. Трансформація у сприйнятті релігії як культурного феномену, пов'язана як зі змінами в суспільній свідомості (бачимо серед народних мас інтерес до релігії), так і на рівні державної політики (лібералізацію державно-церковних відносин). У межах сфери академічного вивчення релігії перебудова, на нашу думку, мала позитивний вплив, що проявлялося в "пом'якшенні" наукового атеїзму. У результаті цього з'явилися сприятливі умови для постанови сучасного українського релігієзнавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (далі - АІФ), оп. 1, спр. 1650.
2. АІФ, оп. 1, спр. 1651.
3. АІФ, оп. 1, спр. 1806.
4. АІФ, оп. 1, спр. 1807.
5. АІФ, оп. 1, спр. 1845.
6. Арестова Н. А. Атеизм и религия: на перекрестке мнений / Н. А. Арестова // Культура. Религия. Атеизм / [отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик]. - К. : Наук. думка, 1991. - С. 68-83.
7. Басаури Зюзіна А. М. Використання російського радянського доробку в науково-атеїстичних творах про юдаїзм 1957-1989 рр. (на прикладі творів М. Й. Шахновича) / А. М. Басаури Зюзіна // Історія релігії в Україні : [Науковий щорічник]. - Вип. 27. - Ч. 2. - Львів : Логос, 2017. - С. 439-448.
8. Басаури Зюзіна А. М. Науковий доробок І. Миговича з проблем юдаїзму та сіонізму в контексті розвитку наукового атеїзму в УРСР / А. М. Басаури Зюзіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7 : Культурологія. Релігієзнавство. Філософія. - 2015. - Вип. 33 (46). - С. 16-23.
9. Бондаренко В. Д. Современное православие: тенден-

ции эволюции / В. Д. Бондаренко. - Симферополь : Таврия, 1989. - 176 с.

10. Ефективність управління атеїстичним вихованням / [відп. ред. С. М. Возняк]. - К. : Наук. думка, 1990. - 224 с.

11. Єленський В. Релігія і "Перебудова" / В. Є. Єленський // Людина і світ. - 2000. - № 11-12. - С. 11-21.

12. Кирюшко Н. И. Роль атеизма в преемственности развития социалистической культуры / Н. И. Кирюшко // Культура. Религия. Атеизм / [отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик]. - К. : Наук. думка, 1991. - С. 84-131.

13. Кисельов О. С. Що таке десекуляризація? / О. С. Кисельов // Перші Танчерівські читання: "Методологічні проблеми сучасного релігієзнавства". Міжнародна наукова конференція, 26 жовтня 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / [редкол.: А. Є. Конверський та ін.]. - К. : Київський ун-т, 2015. - С. 33-35.

14. Колодный А. Н. Атеистическая культура личности / А. Н. Колодный // Культура. Религия. Атеизм / [отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик]. - К. : Наук. думка, 1991. - С. 236-261.

15. Колодный А. Н. Функции атеизма как явления культуры / А. Н. Колодный // Культура. Религия. Атеизм / [отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик]. - К. : Наук. думка, 1991. - С. 36-68.

16. Колодный А. Н. Культура атеистического воспитания личности / А. Н. Колодный, Л. И. Кондратик // Культура. Религия. Атеизм / [отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик]. - К. : Наук. думка, 1991. - С. 261-287.

17. Лобовик Б. А. Религия и атеизм - слагаемые культуры / Б. А. Лобовик // Культура. Религия. Атеизм / [отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик]. - К. : Наук. думка, 1991. - С. 7-36.

18. "Наука о религии", "Научный атеизм", "Религиоведение": актуальные проблемы научного изучения религии в России XX - начала XXI в. / [сост., предисл., общ. ред. К. М. Антонова]. - М. : Изд-во ПСТГУ, 2014. - 263 с.

19. Панич О. Науковий атеїзм як культурна система / О. Панич // Українське релігієзнавство. - 2015. - № 76. - С. 21-35.

20. Суярко В. А. Восстановление и реальное воплощение ленинских принципов - суть перестройки атеистической работы / В. А. Суярко // Вопросы атеизма. - 1990. - Вып. 26. - С. 3-9.

21. Танчер В. К. Научный атеизм: проблемы теории и задачи практики / В. К. Танчер // Вопросы атеизма. - 1988. - № 24. - С. 3-11.

22. Терещенко Ю. И. Атеизм и политическая идеология / Ю. И. Терещенко // Культура. Религия. Атеизм / [отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик]. - К. : Наук. думка, 1991. - С. 154-169.

23. Филоненко Н. В. Культурная революция и развитие массовой нерелигиозности и атеизма в СССР / Н. В. Филоненко // Культура. Религия. Атеизм / [отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик]. - К. : Наук. думка, 1991. - С. 131-153.

24. Шахнович М. М. Музей истории религии Академии наук СССР и российское религиоведение (1932-1961) / М. М. Шахнович, Т. В. Чумакова. - СПб. : Наука, 2014. - 458 с.

25. Шахнович М. М. Идеология и наука: Изучение религии в эпоху культурной революции в СССР / М. М. Шахнович, Т. В. Чумакова. - СПб. : Наука, 2016. - 367 с.

26. Ciurtin E. Eastern Europe / E. Ciurtin // Religious Study: a Global View / [Gregory Alles (Ed.)]. - London and New York : Routledge, 2008. - P. 50-74.

27. Horyna B. Study of Religion: The Academic Study of Religion in Eastern Europe and Russia / B. Horyna // Encyclopedia of Religions / [Lindsay Jones (Ed.)]. - Thomson Gale, 2005. - Vol. 13. - P. 8771-8775.

28. Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Open: The Academic Study of Religion in Eastern Europe / [T. Bubik, H. Hoffmann (Eds.)]. - Leiden : Brill, 2015. - xviii+320 pp.

29. The Study of Religion under the Impact of Fascism / [H. Junginger (Ed.)]. - Boston and Leiden; Koninklijke, Brill NV, 2008. - xviii + 663 pp.

Киселёв Олег,

кандидат философских наук, старший научный сотрудник, докторант,
Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова

ТРАНСФОРМАЦИИ НАУЧНОГО АТЕИЗМА В УКРАИНЕ ВО ВРЕМЕНА ПЕРЕСТРОЙКИ

В статье анализируются изменения в теоретико-методологических установках научного атеизма советской Украины второй половины 1980-х годов. Автор выделяет следующие факторы, повлиявшие на трансформации в научном атеизме: либерализация государственно-церковных отношений, десекуляризация и общественная критика атеизма. На основании анализа опубликованных и архивных источников делается вывод об идеологическом характере научного атеизма. Изменения, произошедшие в научном атеизме во времена Перестройки, стали важным фактором возникновения современного украинского религиоведения.

Ключевые слова: научный атеизм; советская Украина; Перестройка; религиоведение; государственно-церковные отношения; десекуляризация.

Kyselov Oleg,

PhD in Religious Studies, senior research scholar, postdoctoral scholar,
National Pedagogical Dragomanov University

TRANSFORMATIONS OF SCIENTIFIC ATHEISM IN UKRAINE DURING PERESTROYKA

The article deals with the changes in theory and methodology of the Soviet Ukraine scientific atheism of the second half of the 1980's. Three factors affecting transformations in scientific atheism are distinguished by the author: liberalization of state-church relations, desecularization, and public critique of atheism. Published books and articles as well as archives of atheistic institutions are examined on displaying three topics: approaches to religion, the place of religion in public space of the Soviet society and self-representation of scientific atheism. Tolerant attitude to religiosity, believers, and Church is found in Perestroyka's scientific atheism texts. Nevertheless, secularist and atheist guidelines were still present there - religion should pass away and atheism is a truthful worldview. Beside this it was found that scholars dissociated themselves from the classic Marxist thesis on religion and social history (e.g. class conflict approach), in that way overcoming atheistic dogmatism of the 1960-1970's. During Perestroyka the atheism has become one of the main research objects - the scholars of atheism had to ground its existence in the future society - society without religion. Whereas the scientific atheist didn't believe in the vanishing of religion in the nearest perspective. The author concludes that Perestroyka's scientific atheism was exposed to methodological transformations drawing it closer to the academic study of religion (Religionswissenschaft).

Key words: scientific atheism; Soviet Ukraine; Perestroyka; religious studies; state-church relations; desecularization.

REFERENCES

1. Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NASU, opys 1, sprava 1650. (Ukr, Rus)
2. Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NASU, opys 1, sprava 1651. (Ukr, Rus)
3. Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NASU, opys 1, sprava 1806. (Ukr, Rus)
4. Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NASU, opys 1, sprava 1807. (Ukr, Rus)
5. Archive of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NASU, opys 1, sprava 1845. (Ukr, Rus)
6. Arestova N.A. (1991), Atheism and Religion: on the Crossroads of Opinions in A.N. Kolodnyy & B.A. Lobovik (Eds.) *Culture. Religion. Atheism*. Naukova Dumka, Kyiv, 1991, pp. 68-83. (Rus)
7. Basauri Ziuzina A.M. (2017), Application of Russian Soviet Experience in the Works of Ukrainian Scientific Atheists on Judaism in 1957-1989 (the case of M. Shakhnovich's works) in *History of Religion in Ukraine*, Issue 27, Vol. 2, Logos, Lviv, 2017. pp. 439-448. (Ukr)
8. Basauri Ziuzina A.M. (2015), Ivan Mygovych's Academic Works on Judaism and Zionism in the Context of the Progress of Scientific Atheism in the Ukrainian Soviet Republic in *Scientific Periodical of National Pedagogical Dragomanov University*, Part 7: Culturology, Religious Studies, Philosophy. Issue 33 (46), pp. 16-23. (Ukr)
9. Bondarenko V.D. (1989), *Modern Orthodox Christianity: Tendencies of Evolution*, Tavria, Simferopol, 176 p. (Rus)
10. Voznyak S.M. (Ed.) (1990), *Management Effectiveness of the Atheistic Education*, Naukova Dumka, Kyiv, 224 p. (Ukr)
11. Yelenskiy V. (2000), Religion and Perestroyka in *Human and World*. - №11-12. - pp. 11-21. (Ukr)
12. Kirushko N.I. (1991), The Role of Atheism in the Succession of the Development of Socialistic Culture in A.N. Kolodnyy & B.A. Lobovik (Eds.) *Culture. Religion. Atheism*. Naukova Dumka, Kyiv. pp. 84-131. (Rus)
13. Kyselov O. (2015), What is Desecularization? In: A.Ye. Konverskiy (Ed.) *First Tancher Readings. Methodological Problems of Modern Religious Studies*, Kyiv's University, Kyiv, pp. 33-35. (Ukr)
14. Kolodnyy A.N. (1991a), Atheistic Culture of Personality in: A.N. Kolodnyy & B.A. Lobovik (Eds.) *Culture. Religion. Atheism*. Naukova Dumka, Kyiv, pp. 236-261. (Rus)
15. Kolodnyy A.N. (1991b), The Functions of Atheism as Phenomenon of Culture in A.N. Kolodnyy & B.A. Lobovik (Eds.) *Culture. Religion. Atheism*. Naukova Dumka, Kyiv, pp. 36-68. (Rus)
16. Kolodnyy A.N., Kondratik L.I. (1991), Culture of Atheistic Education of Personality in: A.N. Kolodnyy & B.A. Lobovik (Eds.) *Culture. Religion. Atheism*. Naukova Dumka, Kyiv, pp. 261-287. (Rus)
17. Lobovik B.A. (1991), Religion and Atheism - Elements of Culture in: A.N. Kolodnyy & B.A. Lobovik (Eds.) *Culture. Religion. Atheism*. Naukova Dumka, Kyiv, pp. 7-36. (Rus)
18. Antonov K.M. (Ed.) (2014), "Science of Religion", "Scientific Atheism", "Religious Studies": *Actual Problems of the Scientific Study of Religion in Russia in the 20th - Beginning of the 21st Centuries*, PSTGU Publishing House, Moscow, 263 p. (Rus)

19. Panych O. (2015), Scientific Atheism as a Cultural System in *Ukrainian Religious Studies*, № 76, pp. 21-35. (Ukr)
20. Suyarko V.A. (1990), Restoration and Real Implementation of Lenin's Principles Is the Essence of Rebuilding of Atheistic Activity in *Questions of Atheism*, Issue 26, pp. 3-9. (Rus)
21. Tancher V.K. (1988), Scientific Atheism: Problems of Theory and Tasks of Practice in *Questions of Atheism*, Issue 24, pp. 3-11. (Rus)
22. Tereshchenko Yu.I. (1991), Atheism and Political Ideology in A.N. Kolodniy & B.A. Lobovik (Eds.) *Culture. Religion. Atheism*. Naukova Dumka, Kyiv, pp. 154-169. (Rus)
23. Filonenko N.V. (1991), Cultural Revolution and Development of Mass Non-Religiosity and Atheism in the USSR in A.N. Kolodniy & B.A. Lobovik (Eds.) *Culture. Religion. Atheism*. Naukova Dumka, Kyiv, pp. 131-153. (Rus)
24. Shakhnovich M.M., Chumakova T.V. (2014), *Museum of the History of Religion of the Academy of Sciences the USSR and Russia Religious Studies (1932-1961)*, Nauka, Sankt-Peterburg, 458 p. (Rus)
25. Shakhnovich M.M., Chumakova T.V. (2016), *Ideology and Science: The Study of Religion in the Age of Cultural Revolution in the USSR*, Nauka, Sankt-Peterburg, 367 p. (Rus)
26. Ciurtin E. (2008), "Eastern Europe" in Gregory Alles (Ed.). *Religious Study: A Global View*, Routledge, London and New York, pp. 50-74.
27. Horyna B. (2005), Study of Religion: The Academic Study of Religion in Eastern Europe and Russia in Lindsay Jones (Ed.), *Encyclopedia of Religions*, Thomson Gale, pp. 8771-8775.
28. Bubík T., Hoffmann H. (Eds.), (2015), *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Open: The Academic Study of Religion in Eastern Europe*, Brill, Leiden, xviii+320 pp.
29. Junginger H. (Ed.), (2008), *The Study of Religion under the Impact of Fascism*, Koninklijke, Brill NV, Boston and Leiden, xviii + 663 pp.

© Кисельов Олег

Надійшла до редакції 14.08.2017

УДК 316.259/591.491+616.895

РАЙХЕРТ КОСТЯНТИН,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології пізнання,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

КІБОРГ ЯК КІБОРГІЗОВАНА ЛЮДИНА: ФІЛОСОФСЬКИЙ РОЗУМОВИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ У КІНОФІЛЬМІ *ROBOSOP* (2014)

У статті аналізується філософський розумовий експеримент, запропонований у кінофільмі *Robosop* (2014), суть якого полягає в моделюванні ситуації, в якій людина перетворюється на кіборга. Кінофільм *Robosop* (2014) досліджує, що таке бути кіборгом як кіборгізованою людиною, та показує, що до кіборгізованої людини можливі три види ставлення: кіборгізована людина більше не сприймається як людина, до неї ставляться як до робота (погляд Реймонда Селларса); кіборгізована людина сприймається як людина, до неї ставляться як до людини (погляд Алекса Мерфі); кіборгізована людина сприймається як людина, до неї ставляться як до людини, але при цьому вважається, що на фізичному рівні між людиною та роботом немає жодної відмінності (погляд доктора Деннета Нортон). Третій вид ставлення потенційно стирає різницю між людиною та машиною зі штучним інтелектом не лише на фізичному, але й на інших рівнях, наприклад, юридичному (машини зі штучним інтелектом можуть мати права, свободи й обов'язки) чи етичному (чи можна знищувати машини зі штучними інтелектом?).

Ключові слова: кіборг; людина; наукова фантастика; робот; розумовий експеримент; штучний інтелект.

Постановка проблеми та стан її вивчення. У рамках трансгуманізму як радикальної форми гуманізму та різновиду постгуманізму розробляється такий підхід до розширення можливостей людини, як кіборгологія (*Cyborgology, Cyborg studies, Cyborg theory, Cyborg*

anthropology, Cyborg art), яка вивчає системи, що поєднують у собі органічні та неорганічні (часто біомеханічні/біомехатронні) частини та називаються «кіборгами». Слово «кіборг» (скорочено від словосполучення «кібернетичний організм») було вигадане в 1960 році

СХІД № 4 (150) липень-серпень 2017 р.